

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

NƏRGİZ NAZİM qızı MURADOVA

ƏLAVƏLƏRİN KOQNİTİV-SEMANTİK TƏHLİLİ
(ingilis dili materialları əsasında)

5708.01 – German dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2018

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin Filologiya və jurnalistika fakültəsi nəzdində İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Dünyamin Nurqələm oğlu Yunusov

Rəsmi opponetlər: Nigar Çingiz qızı Vəliyeva
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Ramilə Fərman qızı Hüseynova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təşkilat: Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi
dilçilik kafedrası

Müdafiə _____ 2018-ci il saat _____ Azərbaycan Dillər
Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081
Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Həmidə Əhməd qızı Əliyeva

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müasir ingilis dilində əlavənin dil sistemində yeri barədə müxtəlif fikirlər söylənir. Bir qisim dilçilər əlavəni təyinin bir hissəsi kimi qəbul edirlər. Digər bir qrup dilçilərə görə, əlavə ayrıca ikinci dərəcəli cümlə üzvü hesab edilməlidir. Eyni zamanda, əlavə dedikdə, onun hansı növləri nəzərdə tutulur? Məsələ ondadır ki, bəzi dilçilər müasir ingilis dilində yalnız əlavənin bir növünün mövcudluğundan danışırlar.

Əlavəyə hansı dil vahidlərinin daxil edilməsində də dilçilər arasında fikir ayrılığı hökm sürür. Burada iki istiqamət diqqəti cəlb edir: 1) əlavənin öyrənilməsində keçmiş Sovetlər İttifaqında aparılan tədqiqatların istiqaməti əsas götürülür. Ənənəvi olaraq əlavə kimi qəbul edilən sözlər dəqiqləşdirici cümlə üzvü hesab edilir; 2) əlavənin tədqiq edilməsinə Qərb dilçilərinin yanaşması. Qeyd etmək istərdik ki, biz öz tədqiqatımızda əsasən sonuncu yanaşmaya daha çox üstünlük verməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Ona görə ki, ingilis dilinin qrammatik quruluşunun tədqiq edilməsində rus dilinin və rus dilçiliyi ənənələrinin təsiri istər-istəməz əlavələrin tədqiqində də özünü göstərir. Bununla belə, dil faktlarının tələblərinə düzgün cavab verən istənilən fikirlərdən bəhrələnməyək.

Əlavələrlə bağlı daha bir neçə məsələnin aydınlaşdırılmasında fikir ayrılığı hökm sürür: a) əlavə hansı kriteriyalara əsasən müəyyənləşdirilir; b) əlavələrin komponentləri arasında hansı qrammatik əlaqə mövcuddur; tabelilik yoxsa tabesizlik; c) əlavənin hansı məna variantları mövcuddur; d) əlavənin eyni, yoxsa müxtəlif nitq hissəsinə aid olması məsələsi. Buna bənzər məsələlərin izah edilməsinə dilçilər müxtəlif mövqedən yanaşırlar.

Bütün bu söyləmələr və bəzi nəzərə çatdırılmayan cəhətlər o fikri söyləməyə əsas verir ki, qələmə alınan dissertasiyanın mövzusu *aktual* bir məsələyə həsr edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı. *Tədqiqatın obyektı tərkibində əlavə işlənən ayrı-ayrı cümlələrdən və yaxud mətn parçalarından ibarətdir.*

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmetini isə tədqiqatlardan əlavələrə dair əldə edilən biliklərin sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın quruluşu onun məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirir. Məqsədimizə nail olmaq üçün konkret olaraq aşağıdakıları həyata keçirmək nəzərdə tutulur:

- əlavənin dil vahidi kimi statusunu müəyyənləşdirmək;
- xüsusiləşməyən əlavələrin struktur-semantik xüsusiyyətlərini açıqlamaq;

– xüsusiləşən əlavələrə xas olan xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək;
– xüsusiləşən əlavələr və dəqiqləşdirici cümlə üzvləri məsələsinin qoyuluşu;

- əlavənin ifadə vasitələrini göstərmək;
- əlavənin semantik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- əlavənin praqmatik və koqnitiv xüsusiyyətlərini araşdırmaq.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Azərbaycan ingilissünaslığında ilk olaraq bu mövzuya müraciət edilir. Tədqiq edilən mövzuya müasir dövrdə aktual olan praqmatik-koqnitiv dilçilik baxımından yanaşılır. Əlavənin ikinci dərəcəli cümlə üzvləri sistemində yeri müəyyənləşdirilir. Onun işlənməsinə təsir edən lingvistik və ekstralingvistik faktorlar qeyd edilir. Eyni zamanda əlavənin morfoloji, sintaktik və semantik xüsusiyyətləri araşdırılır.

Tədqiqat işinin fərziyyəsi. Əlavə dil vahidi kimi morfoloji, sintaktik, interaktiv xüsusiyyətlərə malikdirsə, deməli, o, semantik praqmatik-koqnitiv xüsusiyyətlərə də səciyyəvi olmalıdır. Əlavə söz və söz birləşməsi ilə ifadə olunursa, onda o, budaq cümlə ilə də ifadə oluna bilər.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqat prosesində əsasən müşahidə, lingvistik təsvir, kontekstdaxili təhlil, həmçinin yardımçı vasitə kimi əvəzetmə üsulundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin mənbələri. Tədqiqata bədii ədəbiyyatdan götürülmüş ayrı-ayrı cümlələr və mətn parçaları cəlb edilmişdir.

Tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti. Həmin tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, çox mürəkkəb xüsusiyyətlərə malik olan əlavənin tədqiq edilməsi bilavasitə ingilis dilinin sintaktik quruluşunun araşdırılması ilə əlaqədardır. Deməli, bütövlükdə əlavənin tədqiqi cümlə quruluşunun və onun komponentlərinin açıqlanması ilə bağlıdır. Eyni zamanda əlavənin tədqiq edilməsi yalnız bədii üslub üçün yox, həmçinin elmi, qəzet, jurnal və s. bu kimi üslublar üçün də faydalıdır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. İlk növbədə qeyd etmək istərdik ki, tədqiqatın materialından magistr dissertasiyalarının yazılmasında, ingilis dilinin qrammatikasının tədrisində, həmçinin dərslik və dərs vəsaitlərinin tərtib edilməsində istifadə etmək olar. Nəzərə almaq lazımdır ki, əlavəyə dair respublikamızda heç bir vəsait və yaxud elmi məqalə mövcud deyil.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

– əlavənin cümlə üzvləri sistemində yeri müəyyənləşdirilir. Bu məqsədlə müxtəlif məxəzlərə müraciət edilir. Digər dillərdən fərqli olaraq, müasir ingilis dilində əlavənin xüsusiləşən və xüsusiləşməyən növləri tədqiqata cəlb edilir;

– xüsusişməyən əlavə və onun aid olduğu söz arasındakı əlaqə tabesizlik əlaqəsi zəminində baş verir, başqa sözlə desək, həmin əlaqə appozitiv əlaqə adlanır;

– əlavənin xüsusişməsinə təsir edən amillər açıqlanır. Xüsusişmənin dərəcələri və onun mahiyyəti qeyd edilir;

– tədqiqatımız üçün çox mühüm olan bir məsələyə münasibət bildirilir: əlavə və dəqiqləşdirici cümlə üzvü məsələsi;

– əlavənin ifadə etdiyi mənə variantları açıqlanır;

– əlavənin praqmatik və koqnitiv xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün mətn-diskurs səviyyəsinə müraciət edilir.

Tədqiqatın aprobeiasyası. Dissertasiyanın əsas müddəaları Beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi konfranslarda məruzə edilib, həmçinin Azərbaycanın müxtəlif nəşriyyatlarında, həmçinin Kanadada məqalə şəklində çap edilmişdir. Müxtəlif dövrlərdə dissertasiyanın materialları Azərbaycan Dillər Universitetinin Filologiya və jurnalistika fakültəsi nəzdində İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyatı kafedrasında müzakirə olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın *Giriş* hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektinə və predmetinə, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, işin elmi yeniliyi, fərziyyəsi, metodları, mənbələri, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, araşdırmanın aprobeiasyası və quruluşu haqqında məlumat diqqətə çatdırılır.

Tədqiqat işinin “*Müasir ingilis dilində əlavənin ikinci dərəcəli cümlə üzvləri sistemində yeri*” adlanan birinci fəslə dörd hissədən ibarətdir.

Birinci fəslin birinci yarımfəslində ümumiyyətlə, dilçilikdə əlavəyə dair söylənən fikirlərə münasibət bildirilir.

Mövcud ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, əlavənin sayı barədə dilçilər arasında fikir ayrılığı mövcuddur. Düzdür, belə hesab etmək olar ki, ənənəvi olaraq bizə məlum olan ingilis, Azərbaycan və rus dillərində əlavənin iki forması haqqında danışılır: a) xüsusişməyən əlavələr; b) xüsusişən əlavələr. Lakin Qərb dilçiliyində əlavəyə dair yazılan əsərlərdə belə bir fikir də söylənir ki, yalnız xüsusişən əlavələri əlavə hesab etmək olar. Məsələn, M.Dolores qeyd edir ki, xüsusişməyən

əlavələri əlavə hesab etmək olmaz, çünki həmin birləşmələrdə əlavə adlandırılan söz sifət xüsusiyyəti daşıyır. Məhz bu prinsipdən çıxış edərək M.Doleres əlavənin bir növünü – xüsusiləşən növünü qəbul edir.¹ Təxminən eyni fikir E.R.Martinez tərəfindən də söylənir. O da qeyd edir ki, əlavə dedikdə, yalnız xüsusiləşən əlavə nəzərdə tutulur (It is worth emphasizing that apposition only refers to loose apposition).²

Biz belə hesab edirik ki, məsələnin bu şəkildə qoyuluşu reallığı düzgün əks etdirmir, ona görə ki, xüsusiləşən və xüsusiləşməyən əlavələr bir-biri ilə oppozisiya təşkil edir. Məhz buna görə də, onları qarşılıqlı şəkildə tədqiq etmək və tədris etmək daha çox fayda verir. Bu baxımdan məsələyə yanaşan Y.Y.Mişinin fikri olduqca önəmli və təqdirəlayiqdir. O qeyd edir ki, əlavə bir-birinə zidd olan iki aspektdə xarakterizə olunur, bir tərəfdən əlavə aid olduğu sözə yaxınlaşır, digər tərəfdən isə, əlavə xüsusiləşərək aid olduğu sözdən uzaqlaşır. Beləliklə, əlavənin xüsusiləşən və xüsusiləşməyən formaları bir-birinə qarşı çıxış edir.³

Söylənən bu fikirdən o qənaətə gəlirik ki, tədqiqatda yalnız əlavənin bir formasından danışmaq düzgün olmazdı. Əlavə ikili xassəyə malik olan sintaktik kateqoriyadır.

Əlavənin ifadə vasitələrinə dair söylənən fikirlər də bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. O.Musayev əlavəyə belə tərif verir: “Cümlədə bu və ya digər üzv haqqında əlavə məlumat verən sözə və ya söz birləşməsinə əlavə deyilir”.⁴

Biz belə hesab edirik ki, qeyd edilən bu tərifdə müəyyən çatışmazlıq özünü göstərir. Dil faktlarının təhlili göstərir ki, əlavə bir çox hallarda budaq cümlə ilə də ifadə olunur. Bu fikrə biz M.Doloresin əsərində də rast gəlirik (Linguistic units, such as the clause and the sentence, can also be elements of an appositional structure).⁵

Qeyd edilənləri ümumiləşdirərək biz əlavəni aşağıdakı kimi təsəvvür edirik: Cümlədə bu və ya digər cümlə üzvü haqqında əlavə məlumat verən, onu izah edən sözə, söz birləşməsinə və yaxud cümləyə əlavə deyilir.

¹ Dolores M. Apposition in English: A linguistic study based on a literary corpus. Revista Alicantina de Estudios Ingleses 7. 1994, p. 86.

² Martinez E.R. Loose apposition in journalistic style. <http://www.raco.cat/index.php/bells/article/download/102744/149134> p. 115.

³ Мишина Ю.Е. Приложение в английском языке: структура, семантика, просодия: Дис. ... канд. филол. наук. М.: 2007, с. 39.

⁴ Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1979, s. 251.

⁵ Dolores M. Apposition in English: A linguistic study based on a literary corpus. Revista Alicantina de Estudios Ingleses 7. 1994, p.84.

Əlavə haqqında mübahisəli məsələlərdən biri də əlavənin dil sistemində yeri məsələsidir. Bu məsələ barəsində də dilçilər arasında fikir ayrılığı hökm sürür. Düzdür, ümumiyyətlə, dilçilikdə belə bir fikir formalaşmışdır ki, əlavə təyinin xüsusi bir yarımqrupu kimi qəbul edilir. Dil faktlarının təhlili göstərir ki, bu fikrin özündə belə ziddiyyətli məqamlar mövcuddur. Məsələn, götürək predikativin əlavəsinə.

I was sick once – typhoid (J.London, p.142).

Verilən bu nümunədə heç bir halda təyindən söhbət gedə bilməz. Ola bilsin ki, bu kimi hallardan çıxış edərək bəzi dilçilər əlavənin dil sistemində yerindən danışarkən başqa mövqedən çıxış edirlər. Əlavə və onun mahiyyətindən danışarkən B.A.İlyişin “Müasir ingilis dilinin quruluşu” adlı əsərində verdiyi məlumat öz mahiyyətinə görə, digər dilçilərin söylədikləri fikirdən əsaslı surətdə fərqlənir. O, belə qənaətə gəlir ki, əlavə təyinin bir hissəsi yox, ayrıca ikinci dərəcəli cümlə üzvlərindən biri kimi tədqiq edilməlidir.¹ Təbiidir ki, belə olduqda cümlə üzvlərinin sayı beş yox, altı hesab edilməlidir. Mövcud nəzəri ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, B.A.İlyişin söylədiyi fikrə tərəfdar olanlar azlıq təşkil edir.

Bu baxımdan N.A.Kobrina və digər müəlliflərin söylədikləri fikir maraqlıdır. Onlar birbaşa əlavəni cümlə üzvü adlandırırlar (an apposition is a part of the sentence).² Həmin vəsaitdə, demək olar ki, əlavə ayrıca bir cümlə üzvü kimi təqdim edilir. Sadəcə olaraq, əlavənin ifadə vasitələrindən danışılır.

Biz isə belə hesab edirik ki, əlavə təyinin yarımqrupu olmaqla bərabər, daha geniş sintaktik imkanlara malik olan sintaktik vahidlərdir. Ona görə ki, əlavənin ifadə vasitələri çox rəngarəngdir. Əlavə bir sözlə, söz birləşməsi ilə, həm də ayrıca bir cümlə ilə də ifadə oluna bilər.

Biz məsələyə ümumi dilçilik prizmasından yanaşaraq əlavələri müvafiq olaraq xüsusiləşməyən (close) və xüsusiləşən (loose) əlavələr adı altında verməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Birinci fəslin ikinci yarımfəslində xüsusiləşməyən əlavələrə xas olan struktur-sintaktik xüsusiyyətlərdən danışılır.

C.K.Aguna-Farinaya görə xüsusiləşməyən əlavə inkişaf etməmiş ismi birləşmədir (close appositions are instances of “inchoate” noun phrase structure). İrəli sürülən bu fikri əsaslandırmaq üçün aşağıdakılar qeyd edilir:

¹ İlyiş B.A. The structure of modern English. L.: Просвещение, 1971, p.231.

² Kobrina N.A. ... An English Grammar. Syntax. M.: Просвещение, 1986, p.70.

1. Bu birləşmə sosial həyatda adlandırma və professiyanı göstərməyə xidmət edir.

2. Həmin birləşmə mövcud şablonlara əsaslanan hibrid kimi özünü göstərir.

3. Belə birləşmələr asanlıqla eyniləşdirməyə xidmət edir. Danışan və dinləyənlə həmin birləşmənin ifadə etdiyi mənanı dərk etməyə imkan yaradır.¹

Deməli, xüsusiləşməyə əlavələrdə əlavə kimi əsasən isim işlənir. Həmin söz bu və ya digər baxımdan aid olduğu ismi təyin edərək onu müxtəlif aspektlərdən xarakterizə edir. Xüsusiləşən əlavədən fərqli olaraq xüsusiləşməyə əlavələr aid olduqları isimlə birlikdə bir məna qrupu yaradaraq tələffüz edilir, onların arasında pauza yaranmır. Əlavə kimi işlənən sözlər sənət, peşə, rütbə, qohumluq əlaqəsi və s. bu kimi mənalara ifadə edir: *Professor Brown, Doctor Imanov* və s.

C.Liç və Y.Svartvik qeyd edirlər ki, xüsusiləşən və xüsusiləşməyə əlavələrin arasında mövcud olan fərq xüsusiləşən və xüsusiləşməyə əlavə təyin budaq cümlələrinin arasında mövcud olan fərqli bənzərlikdir.²

-Which Mr. Brown do you mean?

-Mr. Brown the doctor or Mr. Brown the teacher?

Verilən nümunədə *the doctor* və *the teacher* isimləri xüsusiləşməyə əlavə kimi çıxış edir.

Məntiqi belə bir sual meydana çıxır: Xüsusiləşməyə əlavə və onun təyin etdiyi söz arasında hansı əlaqə mövcuddur?

Nəzəri ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, həmin məsələyə münasibətdə dilçilər arasında fikir ayrılığı mövcuddur. İrəli sürülən fikirləri üç qrupa ayırmaq olar:

1) Birləşmənin aparıcı komponenti birinci tərəfdir.³ Həmin müəlliflərə görə *the river Volga* tipli birləşmələrdə *Volga* sözü *river* sözünün əlavəsidir, yəni aparıcı komponent birinci sözdür.

¹ Acuna-Farina J.C. Aspects of the grammar of close apposition and the structure of the noun phrase. English language and linguistics 13.3:@Cambridge University Press, 2009, p. 453.

² Leech G., Svartvik J. A communicative grammar of English. M.: Просвещение, 1983, p.184.

³ Ganshina M.A., Vasilevskaya N.M. English Grammar. M.: Higher School Publishing House, 1951, p. 309; Acuna-Farina J.C. Aspects of the grammar of close apposition and the structure of the noun phrase. English language and linguistics 13.3:@Cambridge University Press, 2009, p.461.

2) Birləşmənin aparıcı komponenti ikinci sözdür.¹

3) Birləşmənin komponentləri bərabərhüquqludur.²

Deməli, xüsusiləşməyə əlavələrdə hansı komponentin aparıcı olması barədə bir-birinə zidd olan iki fikir söylənir. Bizim üçün bir məsələ aydındır ki, hər iki halda komponentlər bir-birinə tabelilik əlaqəsi zəminində birləşir.

Biz belə hesab edirik ki, sonuncu fikir, yəni xüsusiləşməyə əlavələrdə komponentlərin bərabərhüquqlu olması fikri reallığı daha düzgün əks etdirir. Hələ vaxtilə A.M.Peşkovskinin xüsusiləşməyə əlavə haqqında söylədiyi fikir hələ də öz aktuallığını saxlayır. O qeyd edir ki, həmin əlavələrdə söhbət iki paralel mübtədadan gedir, yəni onların hər ikisi eyni predmetə aid olaraq, qrammatik əlaqə yox, ancaq məntiqi əlaqə yaratmağa xidmət edir.³ Söylənən fikirdən belə qənaətə gəlmək olar ki, xüsusiləşməyə əlavələrdə komponentlər tabesizlik əlaqəsi zəminində formalaşır. Başqa sözlə desək, komponentlər arasında appozitiv əlaqə yaranır. Appozitiv əlaqə sintaktik əlaqənin xüsusi bir növüdür. Sintaktik baxımdan komponentlər bir-birinə bərabər olur, lakin bu bərabərlik komponentlərin semantik statusuna və kommunikativ roluna şamil edilə bilməz.⁴

Tom the lawyer went there → Tom went there. The lawyer went there.

Birinci fəslin üçüncü yarımfəslində xüsusiləşən əlavələrdən danışılır. Xüsusiləşən əlavələrdən danışmazdan əvvəl xüsusiləşmə hadisəsinin mahiyyətini açıqlamaq yerinə düşərdi.

Hələ vaxtilə A.M.Peşkovski ikinci dərəcəli cümlə üzvlərinin xüsusiləşməsindən danışarkən qeyd edirdi ki, danışmaq vaxtı intonasiya və ritm mühüm rol oynayır. O, xüsusiləşmiş ikinci dərəcəli cümlə üzvünü aşağıdakı kimi təsvir edir. Xüsusiləşən ikinci dərəcəli cümlə üzvü ona yaxın olan digər üzvlərdən intonasiya və ritm baxımından fərqlənir.

¹ Жигадло В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л. Современный английский язык. М.: Из-во Литературы на иностранных языках, 1956, с. 290; Мишина Ю.Е. Приложение в английском языке: структура, семантика, просодия: Дис. ...канд.филол.наук. М., 2007, с. 76.

² Бархударов Л.С. Структура простого предложения современного английского языка. М.: Высшая школа, 1966, с. 124.

³ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М.: Типография В.М.Саблина, 1914, с. 173.

⁴ Лебедева Ж.С. Интонационно-грамматический анализ структур приложения в современном английском языке: Автореф.дис. ...канд.филол.наук. М., 1965, с. 17.

İntonasiya və ritmə görə fərqlənmə müxtəlif budaq cümlələrə də şamil edilir.¹ A.M.Peşkovskinin irəli sürdüyü müddəalar mühüm rol oynamış və bu gün də öz aktuallığını saxlayır.

Sintaqma dair xüsusi tədqiqat aparən F.Aslanov sintaqma belə tərif verir: Özlüyündə məna və qrammatik bütövü təmsil edən, cümlə intonasiyasının və cümlə vurğusunun iştirakı ilə yaranan, danışq prosesində özündən kiçik hissələrə bölünməyən intonasiya vahidini sintaqm adlandırmaq olar.²

Daha sonra F.Aslanov qeyd edir ki, nitq prosesində elə hallar olur ki, müəyyən bir vahid özündən əvvəl və sonra işlənən sözlərdən fasilə ilə ayrılır. Həmin sözlərə ara sözlər, xitablar, ədatlar, xüsusiləşmələr və ara cümlələr daxildir.³

Sintaqma dair əldə edilən nəticələri xüsusiləşən əlavələrə tətbiq etdikdə aşağıdakıları söyləmək olar:

1) xüsusiləşən əlavələrin məna bütövlüyü sintaqmın yaranmasında əsas faktorlardan biri kimi çıxış edir;

2) əlavəyə aid cümləyə daxil olan hər bir sintaqm məna ifadə etmək baxımından cümlənin ümumi mənasının bir hissəsini təşkil edir;

3) sintaqm vurğusu daşıyan əlavə informativlik baxımından remanın daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Deməli, ifadə vasitəsindən asılı olmayaraq nitq axınında xüsusiləşən əlavələr ayrı-ayrı sintaqm şəklində özünü göstərir.

Şifahi nitqdə xüsusiləşmə intonasiya, melodiya, ritm vasitəsilə həyata keçirildiyi halda, yazılı nitqdə xüsusiləşmə müxtəlif növ durğu işarəsi vasitəsilə göstərilir.

Hələ vaxtilə L.V.Şerba durğu işarələri haqqında danışarkən qeyd edirdi ki, durğu işarələri yazıda cümlənin intonasiyasını, onun melodiyası və ritmini göstərən vasitələrdir. Durğu işarələri eyni zamanda iki funksiyanı yerinə yetirir: a) fonetik qaydaları açıqlayır, yəni cümlənin necə səslənməsini müəyyənləşdirir; b) cümlənin qrafik baxımdan formalaşmasına xidmət edir.⁴

¹ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М.: Типография В.М.Саблина, 1914, с. 257.

² Aslanov F.Z. Müasir alman və Azərbaycan dillərində cümlənin sintaqmatik üzvlənməsinin prinsipləri. Bakı: Mütərcim, 2005, s. 100.

³ Yəne orada, s. 128.

⁴ Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1974, с. 241.

Deməli, bu və ya digər cümləni, mətni anlamaq üçün durğu işarələrindən düzgün istifadə edilməsi mühüm şərtlərdən biridir.

Dil faktlarının təhlili göstərir ki, müasir ingilis dilində əlavənin xüsusiləşməsində vergül, nöqtəli vergül, qoşa nöqtə, tire və nöqtədən istifadə edilir. Qeyd edilən durğu işarələrindən hansının işlənməsi xüsusiləşən əlavənin məqsədindən asılıdır. Bu baxımdan xüsusiləşən əlavənin iki növü göstərilir: a) zəif xüsusiləşmə; b) güclü xüsusiləşmə. Zəif xüsusiləşmə vergüllə, güclü xüsusiləşmə isə nöqtəli vergül, qoşa nöqtə, tire və nöqtə ilə ayrılır.

Zəif və güclü xüsusiləşən əlavələrin işlənməsi bir çox amillərdən asılıdır. İlk növbədə, danışan və dinləyənin fon bilikləri, həmçinin onların daxil olduqları nitq situasiyası mühüm rol oynayır.

Birinci fəslin dördüncü yarımfəslində xüsusiləşən əlavələr və dəqiqləşdirici cümlə üzvlərindən danışılır. Rus dilçilik əsərlərinə əsaslanan tədqiqatçılar bir çox hallarda əlavə kimi işlənən dil vahidlərini dəqiqləşdirici cümlə üzvü hesab edirlər.¹

Məsələn, M.Q.Şatux o qənaətə gəlir ki, cümlə üzvlərinin sayı qədər dəqiqləşdirici cümlə üzvü mövcuddur: dəqiqləşdirici mübtəda, dəqiqləşdirici xəbər, dəqiqləşdirici təyin, dəqiqləşdirici tamamlıq, dəqiqləşdirici zərflik.²

Qeyd etmək istərdik ki, göstərilən bu fikirlər birtərəfli və eyni zamanda reallığı düzgün əks etdirmir. Ona görə ki, əgər biz dəqiqləşdirici cümlə üzvləri bölgüsünü qəbul etsək, onda cümlə üzvlərinin sayını belə təsəvvür etmək olar: beş əsas cümlə üzvləri, beş dəqiqləşdirici cümlə üzvləri və əlavə.

İngilis dili materialı əsasında bu sahəyə dair iki tədqiqat işini göstərmək olar. Xüsusən, N.A.Kobrina və digər müəlliflərin əsərində dəqiqləşdirici cümlə üzvü məsələsi daha qabarıq şəkildə qoyulur. Həmin müəlliflər “An English Grammar. Syntax” adlı əsərdə yenidən həmin məsələyə qayıdırlar. Onlar cümlənin genişlənməsindən danışarkən qeyd edirlər ki, cümlənin genişlənməsində iştirak edən vasitələrdən biri də dəqiqləşdirici cümlə üzvləridir. Həmin üzvlər aid olduqları sözdən sonra işlənir. Bu sözlər cümlənin bütün üzvlərinə aid ola bilər.³ Onların təqdim

¹ Мəммədova А.Ş. Мүхтəлифсистемли диллəрдə дəқиқлəşдирици сүмлə үзвлəri: Fil.e.d. ... dis.avtoref. Bakı: AMEA, 2013, s. 20.

² Шатух М.Г. Уточняющие члены предложения как особая синтаксическая категория // Русский язык в школе. М., 1959, № 2, с. 35.

³ Kobrina N.A. ... An English Grammar. Syntax. М.: Просвещение, 1986, p. 150.

etdikləri bir nümunəyə nəzər salaq: *Hughie wanted to be a star, a footballer in the big league*. Onlara görə *a footballer in the big league* birləşməsi dəqiqləşdirici cümlə üzvüdür. Biz isə həmin birləşməni tamamlığın əlavəsi hesab edirik.

Qərb dilçiliyində, eləcə də digər tədqiqatlarda dəqiqləşdirici cümlə üzvü terminlərindən istifadə edilmir. T.A.Sviblova qeyd edir ki, eyni morfoloji tərkibə malik olan xüsusiləşən əlavə və dəqiqləşdirici cümlə üzləri arasında nə formal, nə də məna baxımından heç bir fərq özünü göstərmir. Məhz buna görə də xüsusiləşən əlavə və dəqiqləşdirici cümlə üzlərini ayırı-ayrı müstəqil cümlə üzvü kimi göstərməyə heç bir əsas yoxdur.¹ Eyni fikrə biz “İngilis dilinin struktur sintaksisi” adlı vəsaitdə də rast gəlirik.²

Əlavəyə dair son tədqiqatda da qeyd edilir ki, dəqiqləşdirici cümlə üzvü və əlavə sinonim sözlər kimi işlənir.³

Biz də öz tədqiqatımızda o fikri əsas götürürük ki, dildə dəqiqləşdirici cümlə üzvü kimi adlandırılan dil vahidləri xüsusiləşən əlavələrin müxtəlif variantlarından başqa bir şey deyil.

“*Əlavələrin sintaktik, semantik və pragmatik-koqnitiv xüsusiyyətləri*” adlanan *ikinci fəsil* üç yarım-fəsildən ibarətdir. *İkinci fəslin birinci yarım-fəslində* cümlə üzlərinin əlavəsi və onun ifadə yollarından danışılır.

Dil faktlarının təhlili göstərir ki, xüsusiləşən əlavələr bütün cümlə üzlərinə aid ola bilər.

Mübtədanın əlavəsi:

Swithin and James, the twins, were only seventy-five, Nicholas a mere baby of seventy or so (The Forsyte Saga, p.185).

Behind him his cousin, son of the fifth Forsyte, Roger, had a quipish look on the fleshy face, pondering one of his sardonic jests (The Forsyte Saga, p.31).

That woman, whose face he had rather liked, was too thin-skinned by half; she gave Jo a bat time he knew! (The Forsyte Saga, p.104)

Nümunələrdən göründüyü kimi, mübtədanın əlavəsi bir sözlə, söz birləşməsi ilə və eyni zamanda təyin budaq cümləsi ilə ifadə olunur.

¹ Свйблова Т.А. К вопросу об отграничении обособленного определения от сходных грамматических конструкций // Филологические науки, 1961, №1, с.186.

² Структурный синтаксис английского языка. Л.: Из-во Ленинградского Университета, 1972, с.81.

³ Мишина Ю.Е. Приложение в английском языке: структура, семантика, просодия: Дис. ...канд.филол.наук. М., 2007, с. 158.

Bunlardan hansının işlənməsi kommunikativ məqsəddən asılıdır. Ötürülən məlumat sadə olduqda əlavə bir sözlə, qismən mürəkkəb olduqda söz birləşməsi və daha mürəkkəb olduqda isə təyin budaq cümləsi ilə ifadə olunur.

Bir qayda olaraq, mübtədanın əlavəsi ondan sonra gəlir. Lakin elə hallar olur ki, əlavə distant, yəni aid olduğu sözdən aralı dayanır.

...*Two men do the work, boss and assistant* (J.London, p.133).

Burada *boss and assistant* birləşməsi *two men* birləşməsinin əlavəsi kimi işlənir. Belə işlənmə heç də əlavəyə verilən tərifə zidd getmir.

Biz belə hesab edirik ki, əlavənin distant vəziyyətdə işlənməsi yazıçının mənanı daha qabarıq şəkildə nəzərə çatdırmaq üçün işlətdiyi ədəbi bir priyomdur.

Mübtədanın əlavəsindən danışarkən bir cəhəti də qeyd etmək yerinə düşərdi. Müasir ingilis dilində elə cümlə növləri var ki, onlar *there is (there are)* ifadələri ilə başlanır. Həmin cümlələr xüsusi növ hökmün ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Bu qəbildən olan cümlələr mövcudluq anlayışı bildirir.¹

But there is another one. The valley of the heart (P.Abrahams, p.173).

All around them there were people; men and women, young girls and boys and half-naked sittle pot-bellied children (P.Abrahams, p.60).

People mübtədası güclü xüsusiləşmə vasitəsilə, yəni nöqtəli vergüllə xüsusiləşərək iki həmcins tabesizlik əlaqəsi əsasında və bir tabelilik əlaqəsi zəminində formalaşan söz birləşmələri ilə aydınlaşdırılır.

Dil faktlarının təhlili göstərir ki, mövcudluq anlayışı bildirən cümlələrdə də mübtədanın əlavəsi geniş şəkildə işlənir.

There is a son, a charming fellow, I believe (O.Wilde, p.107).

“There is one fellow - Stevens. A theosophist” (J.London, p.280).

Burada güclü xüsusiləşmə nəticəsində iki əlavə özünü göstərir. *Stevens one fellow, a theosophist* isə *Stevens* sözünün əlavəsi kimi çıxış edir.

Mübtədanın əlavəsindən danışarkən qabaqlayıcı *it* əvəzliyinin hansı cümlə üzvü kimi çıxış etməsi məsələsinə aydınlıq gətirmək yerinə düşərdi. *It is easy to read this book* tipli cümlələrdə *it* əvəzliyinin hansı cümlə üzvü kimi işlənməsində fikir ayrılığı mövcuddur.

¹ Musayev O.İ. İngilis və Azərbaycan dillərində sözlərin sırası. Bakı: Azərtədris-nəşr, 1960, s.46.

Qrammatika kitablarında belə bir fikir formalaşmış ki, qabaqlayıcı *it* cümlənin formal mübtədası, ikinci hissə isə (məsdər, cerund, budaq cümlə) əsas mübtədə kimi çıxış edir.¹

A.İ.Smirnitski qəti olaraq bu fikirlə razılaşmır. O qeyd edir ki, bir cümlədə iki mübtədə ola bilməz. Hər bir halda *it* əvəzliyi cümlənin mübtədası, məsdər, cerund və budaq cümlə onun əlavəsidir.²

B.A.İlyiş də təxminən A.İ.Smirnitskinin söylədiyi fikri təkrar edir. O, məsələnin mürəkkəb və mübahisəli olduğunu qeyd edərək, belə qənaətə gəlir ki, mübtədanı formal və əsas adı altında bölmək reallığı düzgün əks etdirmir.³

Söylənən sonuncu iki fikir bizim tədqiqatımız üçün olduqca önəmlidir, çünki məsələyə bu baxımdan yanaşma reallığı düzgün əks etdirir.

It was hard to leave her (P.Abrahams, p.18). *To leave her was hard.*

It would hit her, Mable's going (P.Abrahams, p.156). *Mable's going would hit her.*

Nümunələrdən göründüyü kimi, əksər hallarda *it* əvəzliyi məsdər, məsdər tərkibi, cerund və budaq cümlə ilə əvəz oluna bilər. Məhz bu cəhət əlavəyə xas olan əsas xüsusiyyətlərdən biridir. Düzdür, hər iki cümlə arasında funksional baxımdan müəyyən fərq mövcuddur. Q.A.Veyxman qeyd edir ki, ilkin variantda hərəkətin konkret nitq situasiyasında baş verdiyini göstərir. İkinci halda isə adət, vərdiş halına keçən və əvvəlki təcrübəyə əsaslanan hərəkətlərin ifadəsindən söhbət gedir.⁴

Vasitəsiz tamamlığın əlavəsi. Hansı feildən sonra işlənməsindən asılı olaraq tamamlıq vasitəsiz və vasitəli olmaqla iki əsas qrupa bölünür. Vasitəsiz tamamlıq bir qayda olaraq, təsirli feillərdən sonra işlənir.

He would write – everything-poetry and prose, fiction, and description, and plays like Shakespeare (J.London, p.76).

Güclü xüsusiləşməyə məruz qalan *everything* təyin əvəzliyi müxtəlif mənalar kəsb edən söz birləşmələri ilə izah edilir.

¹ Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка. М.: Высшая школа, 1965, с. 294; Kобрina N.A. və başqaları. An English Grammar syntax. М.: Просвещение, 1986, p.33.

² Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. М.: Из-во Литературы на иностранных языках, 1957, с.158.

³ Иyиш В.А. The structure of modern English. L.: Просвещение, 1971, p 199.

⁴ Вейхман Г.А. Новое в грамматике современного английского языка. М.: Астрел, АСТ, 2006, с. 341.

Elə hallar olur ki, mübtədanın əlavəsi kimi tamamlığın əlavəsi də aid olduğu sözdən distant vəziyyətdə dayanır.

She had met this Bosinney at the house of Baynes, the architects (The Forsythe Saga, p.47).

Vasitəli tamamlığın əlavəsi. Cümlədə hərəkətin yönəldiyi şəxsi, bəzən isə əşyanı bildirən tamamlığa vasitəli tamamlıq deyilir. Sözlünün işlənməsi baxımından vasitəli tamamlıq iki qrupa ayrılır: a) sözlü vasitəli tamamlıq; b) sözlü vasitəli tamamlıq. Bir sıra feillərdən sonra bir cümlədə iki tamamlıq yanaşı işlənir – biri vasitəli, digəri isə vasitəsiz. Belə bir vəziyyətdə vasitəli tamamlığa aid hər hansı bir əlavə işlətmək, eləcə də onu xüsusiləşdirmək praktiki olaraq qeyri-mümkündür. Bu, ondan irəli gəlir ki, hərəkətin kimə və yaxud nəyə qarşı yönəldiyi əvvəlcədən müəyyən olur.

Sözlü vasitəli tamamlığın əlavəsinə tez-tez təsadüf edilir.

...he introduced him to the associate editor, Mr. White, a slender, frail little man (J.London, p.262).

Eyni zamanda tamamlığın əlavəsi təsviri təyin budaq cümləsi ilə də ifadə oluna bilər.

June turned to Mrs. Small, who sat upright in her chair, her hands clasped, her face covered with innumerable pouts (The Forsythe Saga, p.260).

Predikativin əlavəsi. Dil faktlarının təhlili göstərir ki, mübtədə və tamamlıqdan fərqli olaraq xəbərin tam əlavəsindən danışmaq qeyri-mümkündür. Dilçilik ədəbiyyatında belə bir fikir səslənir ki, xəbərin dəqiqləşməsi nadir hallarda baş verir. Bir qayda olaraq, feilin analitik formasında əsas məna verən hissə dəqiqləşir.¹ Dil faktları göstərir ki, xəbərdə ən çox xüsusiləşməyə məruz qalan mürəkkəb ismi xəbərin ad hissəsidir (predikatividir). Deməli, xəbərin əlavəsindən danışarkən, ilk növbədə, predikativin əlavəsi nəzərdə tutulur.

He felt at ease. Peaceful and quiet (P.Abrahams, p.141).

Predikativin əlavəsi geniş ifadə imkanlarına malikdir.

Zaman zərfliyinin əlavəsi. Bütün növ zərfliklərin əlavəsindən danışmaq qeyri-mümkündür. Ən çox əlavəsi olan zərfliklərə zaman və yer zərfliklərini daxil etmək olar.

They had been friends once, five years before (O.Wilde, p.162).

¹ Структурный синтаксис английского языка. Л.: Из-во Ленинградского университета, 1972, с. 84.

Bəzi hallarda bütöv zaman budaq cümləsi zaman zərfliyinin əlavəsi kimi çıxış edir.

On the following Sunday morning, while Soames was shaving, a message was brought him to the effect that Mr. Bosinney was below (The Forsyte Saga, p.109).

Yer zərfliyinin əlavəsi.

There, before the the mirrow, it occurred to him that he was thinner (The Forsyte Saga, p.340).

In the upper room at French's, where a Forsyte could still get heavy English food, James and his son were sitting down to lunch (The Forsyte Saga, p.228).

Nadir hallarda da olsa digər zərfliklərin də əlavəsinə rast gəlinir. Məsələn, tərz-i-hərəkət zərfliyinin əlavəsi:

He sat like a statue carved in human flesh, motionless and impersonal (P.Abrahams, p.76).

Təyinin əlavəsindən danışarkən *of* sözlü ismi birləşmələri qeyd etmək istərdik.

And the people of the two valley, Stillweld and Mako's Kraal, also went about their business (P.Abrahams, p.133).

Əlavə vasitəsilə çox vacib informasiyalar konkretləşdirilərək dinləyiciyə ötürülür. Hətta adlıq cümlələrdə belə əlavələrdən istifadə edilir:

Three old people all by themselves, one sleeping in the sun, the other half-mad, and the third looking all of them (P.Abrahams, p.232).

İkinci fəslin ikinci yarım fəslində əlavənin semantik xüsusiyyətlərindən danışılır. Biz belə hesab edirik ki, əlavənin semantik xüsusiyyətlərindən danışarkən R.Kverk və digər müəlliflərin əlavənin semantikasına dair söylədikləri fikirlərdən çıxış etmək məqsədəuyğundur.¹

Dissertasiyada əlavənin yeddi məna variantı göstərilir.

1) *Adlandırma* mənasında işlənən əlavə və əlavəli söz eyni əşyaya aid olur. Əlavəli söz ümumi isimlə, əlavə isə xüsusi isimlə ifadə olunur.

This is the gentleman from the hotel, papa, Mr. Braunder (Th.Dreiser, p.73).

¹ Quirk R. ... A university grammar of English. M.: Высшая школа, 1982, p. 243-246

Xüsusi isimlə ifadə olunan əlavə əlavəli sözün mənasını tamamlayır, onu aydınlaşdırır, konkretləşdirir. M.Dolores qeyd edir ki, əlavənin andlandırma mənası çoxluq təşkil edir. Onun işlənmə tezliyi 23%-dir.¹

2) *Müəyyənləşdirmə* mənasında əlavə ilə əlavəli söz sırasında tam ekvivalentlik baş vermir. Əlavə əlavəli sözə nisbətən daha çox öz spesifikliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Lester got up. "It's amazing – this damned country of ours!" he exclaimed (Th.Dreiser, p.237).

3) *Aydınlaşdırma* mənasında həm əlavə, həm də əlavəli söz müəyyənlik kateqoriyasında olur. Əlavəli söz xüsusi isimlə ifadə olunduğu üçün müəyyənlik bildirir. Əlavə kimi işlənən ümumi isim həm danışana, həm də dinləyənə məlum olduğu üçün müəyyən artiklla işlənir.

Alboni, the pianist, was there on this occasion, together with Adam Rascavage, the sculptor (Th.Dreiser, p.302).

4) *Aidətmə* ekvivalentlikdən çox özündə predikativliyi ehtiva edir. Əlavə əsasən qeyri-müəyyən artiklla işlənir. Əlavə əlavəli sözün hansı sinfə aid olduğunu bildirir.

And Jennie, a woman, took a keen pleasure in the handsome upon her (Th.Dreiser, p.152).

Bəzi hallarda əlavə heç bir artiklsız da işlənə bilər. R.Kverk və digər müəlliflər qeyd edirlər ki, əlavənin artiklsız işlənməsi daha çox qəzet və jurnal üslubuna xasdır.²

This was the Hon George Sylvester, junior Senator (Th.Dreiser, p.24).

5) *Dəqiqləşdirmə* mənasında əlavə ümumidən xüsusiyyə gedən yolu göstərir. Əlavə tamın hissəyə münasibətini ifadə edir.

Dr. Makin... called at Jennie's request and suggested a few simple things – hot milk, a wine tonic, rest... (Th.Dreiser, p.278)

6) *Parafraz* vasitəsilə açıqlamada əlavə əlavəli sözü parafraz etməklə onun mənasını açıqlayır. Bu zaman sinonim və yaxın mənalı söz və söz birləşməsindən istifadə edilir.

Here was the relief for all her woes (kədər) – food, clothes, rent, coal – all done up in one small package of green and yellow bills (Th.Dreiser, p.149).

7) Əlavənin *daxiletmə* mənasında əlavəli söz və əlavənin aid olduğu əşya eyni olmur, bunun əvəzinə əlavə əlavəli sözün müəyyən bir hissəsinə

¹ Dolores M. Apposition in English: A linguistic study based on a literary corpus. Revista Alicantina de Estudios Ingleses 7. 1994, p.92.

² Quirk R.... A university grammar of English. M.: Высшая школа, 1982, p. 245.

çevrilir.¹ Belə hallarda əsasən əlavənin indikatorlarından istifadə edilir: *namely, in other words, including, especially, mainly, mostly, for example, for instance, such as* və s.

Mrs. Gerhardt... Packed up the simple belongings of the family, including a single vanload of furniture (Th.Dreiser, p.104).

Əlavənin ifadə etdiyi məna danışanın və dinləyənin reallığa münasibətindən, həmçinin onların pragmatik-koqnitiv xüsusiyyətlərindən asılı olur. Bütün hallarda əlavənin invariant mənası özünü saxlayır. Buna görə də bütün variantlarda invariantlıq bu və ya digər şəkildə özünü büruzə verir.

İkinci fəslin üçüncü yarım fəslində əlavənin pragmatik və koqnitiv xüsusiyyətlərindən danışılır. Keçən əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq həm keçmiş Sovetlər İttifaqında, həm də Qərb dilçiliyində mətn dilçiliyinə dair müxtəlif dil materialları əsasında tədqiqatlar aparılır.

Funksional yanaşma tədricən dilçilikdə yeni bir sahənin yaranmasına təkan verdi. Yeni cərəyan koqnitiv dilçilik adlanır. Koqnitiv dilçilik yalnız dil hadisələrini yox, həm də dərk etmə, anlama və digər psixoloji amilləri də araşdırmağı qarşısına məqsəd kimi qoyur. Koqnitiv dilçiliyin məqsədi dil vasitəsilə insanların nəyi müəyyənləşdirməyini açıqlamaqdır. Danışan və dinləyən öz bilikləri əsasında müəyyən situasiya haqqında informasiya mübadiləsi aparırlar. Təbii ki, insan nitqi ayrı-ayrı cümlələrdən yox, lakin məntiqi cəhətdən ayrı-ayrı cümlələrin birləşməsindən ibarətdir. Belə olduqda biz artıq cümlə səviyyəsindən sonra gələn mətn sahəsinə daxil oluruq.

Hər hansı bir mətnin formalaşmasında danışanın və dinləyənin pragmatik münasibəti mühüm rol oynayır. D.Yunusov qeyd edir ki, pragmatika danışan və dinləyən arasındakı münasibətləri öyrənir. Pragmatik yanaşmada dil işarələrini danışanların, yazarların hansı mənanı hansı söz, söz birləşmələri, söyləmə və cümlələrlə ifadə etmələri əsas yer tutur.²

Ə.Ə.Abdullayevə görə mətn yeddi tələbi ödəməlidir: 1) koheziya (birləşmə); 2) koherensiya (bağlılıq, əlaqə); 3) niyyət; 4) ünvan sahibinin

¹ Quirk R... A university grammar of English. M.: Высшая школа, 1982, p. 246.

² Yunusov D.N. İngilis dili sözlərinin pragmatik aspektdə öyrənilməsinə dair / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, 4-5 may 2015, s. 125.

kommunikativ hazırlığı; 5) mətnin kommunikativ situasiyaya bağlılığı; 6) ünvan sahibinə yeni məlumatın çatdırılması; 7) mətnlərarası əlaqələr.¹

Xüsusiləşən əlavəyə dair bir nümunə təmsalında qeyd edilən cəhətlərə diqqət yetirək.

Listen, Mable, you told me about your brother, Lanny, very clever, teacher (P.Abrahams, p.126).

Verilən bu mətndə söhbət silsilə təşkil edən xüsusiləşən əlavədən gedir. Mətnin formal vasitəsi kimi xüsusi isim (*Lanny*) və ümumi isim (*teacher*) işlədilir. Mətnin bağlılığından danışarkən qeyd edə bilərik ki, *Lanny* və *teacher* isimləri müvafiq olaraq ardıcıl şəkildə məna baxımdan bir-birini tamamlayır. Təqdim edilən dialoqda söhbət Afrikada işləməyə gələn ağ irqə mənsub olan adamla, kasıb qara rəngli cavan bir qız arasında gedir. Ağ adamın işlətdiyi "*Lanny*" ismi qardaş ismini, "*teacher*" ismi isə "*Lanny*" ismini aydınlaşdırır. Ağ adamın niyyəti Meyblin qardaşı və onun məşğuliyyəti haqqında mövcud olan informasiyanı qıza çatdırmaqdır.

Bəs Meybl informasiyanı qəbul etməyə hazırdırmı? Əsla yox. Ona görə ki, qız ingilis dilini bilmir. Məhz buna görə də qız həmin oğlana öz fikrini çatdırma bilmir ki, onun qardaşı "*Lanny*" o oğlandan çox fərqlidir. Nəticədə qız öz cavabını sanki ağıllamaqla qaytarır:

Tears flowed from her eyes (P.Abrahams, p.127).

Əlavənin işlənməsinə təsir edən amillərdən danışarkən ilk növbədə danışan və dinləyəninin danışılacaq əşya, hadisə, konsept haqqında məlumatları mühüm rol oynayır. Bu baxımdan Q.V.Kolşanskiyin söylədiyi fikir çox önəmlidir. O qeyd edir ki, diskursda (mürəkkəb mətndə) ayrı-ayrı cümlələrin məntiqi cəhətdən bir-biri ilə birləşməsində semantik kontekst, yəni ünsiyyət iştirakçılarının hər hansı bir konsept haqqında fon bilikləri mühüm rol oynayır.² Belə vəziyyətdə danışan hər hansı bir informasiyanı zəncirvari şəkildə dinləyənin ötürür. Mətnə həmin informasiyaların ötürülməsində müxtəlif qrammatik və leksik-qrammatik vasitələrlə yanaşı əlavələr də mühüm rol oynayır. Əlavə o zaman işlədilir ki, haqqında danışılacaq əşya, hadisə, müxtəlif konseptlər haqqında dinləyəninin məlumatı ya yoxdur və yaxud anlaşılan qədər kifayət deyil. Məsələn,

With her, a simple American girl of German extraction, he had removed to Youngstown... (The Dreiser, p.60)

¹ Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı: "Zərdabi LTD" MMC, 2011, s. 177.

² Колшанский Г.В. О понятии контекстной семантики. Теория языка, англистика, кельтология. М.: Наука, 1976, с.74.

Bu mətn parçasında söhbət kasıb ailə başçısı V.Qerhardtın Amerikaya köçməsi və onun kimlə evlənməsindən gedir. Yazıçı çox sadə bir üsulla, yəni əlavə vasitəsilə onun alman əsilli bir qızla həyat qurmasını oxucuya çatdırır. Burada işlənən *a simple American girl of German extraction* əlavəsi çox böyük informativ yükə malikdir. Həmin birləşmə *her* əvəzliyi ilə ifadə olunan sözönlü tamamlığın əlavəsi kimi çıxış edir.

Deməli, əlavənin işlənməsi sayəsində dildə çox böyük qənaət əldə edilir; bir söz və yaxud bir söz birləşməsi vasitəsilə ifadə olunan əlavə bir və yaxud bir neçə cümlənin ifadə etdiyi fikri özündə əks etdirə bilir. Məhz buna görə də müxtəlif üslublarda tez-tez əlavədən istifadə edilir.

Bütövlükdə nitq prosesində əlavələr əlavəli söz haqqında informasiyaların ötürülməsində əsas vasitələrdən biri kimi çıxış edir.

Tədqiqatın nəticələrini qısa şəkildə aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Əlavə bir-birinə zidd olan iki aspektdə xarakterizə olunur. Bir tərəfdən əlavə aid olduğu sözə yaxınlaşır, digər tərəfdən isə əlavə xüsusiləşərək aid olduğu sözdən uzaqlaşır. Cümlənin hər hansı bir üzvü haqqında əlavə məlumat verən, onu izah edən sözə, söz birləşməsinə və ya cümləyə əlavə deyilir.

2. Xüsusiləşməyən əlavələrdə əlavə kimi əsasən isim və bəzi əvəzlilər işlənir. Həmin söz bu və ya digər baxımdan aid olduğu ismi təyin edərək onu müxtəlif aspektlərdən xarakterizə edir. Xüsusiləşməyən əlavələr aid olduqları isimlə birlikdə bir məna qrupu yaradaraq tələffüz edilir, onların arasında pauza yaranmır. Əlavə kimi işlənən sözlər sənət, peşə, rütbə, qohumluq əlaqəsi və s. bu kimi mənalara ifadə edir. Xüsusiləşməyən əlavələr appozitiv əlaqə zəminində formalaşan birləşmədir.

3. Danışqı aktında digər cümlə üzvlərinə nisbətən müstəqillik əldə edən dil vahidlərindən biri də xüsusiləşən əlavələrdir. Deməli, xüsusiləşən əlavə istər-istəməz quruluşundan asılı olmayaraq nitq prosesində müstəqillik qazanaraq ayrı-ayrı sintaqmlar yaradır. Xüsusiləşən əlavələr nitq prosesində özündən əvvəl və yaxud sonra işlənən sözlərdən fasilə ilə ayrılır.

4. Xüsusiləşən əlavələrin məna bütövlüyü sintaqmın yaranmasında əsas faktorlardan biri kimi çıxış edir. Əlavəyə aid cümləyə daxil olan hər bir sintaqm məna ifadə etmək baxımından cümlənin ümumi mənasının bir hissəsini təşkil edir. Sintaqm vurğusu daşıyan əlavə informativlik baxımından remanın daşıyıcısı kimi çıxış edir.

5. Yazılı nitqdə əlavənin xüsusiləşməsini göstərmək üçün ayrı-ayrı durğu işarələrindən istifadə edilir: vergül, nöqtəli vergül, iki nöqtə, tire,

nöqtə. Zəif və güclü xüsusiləşən əlavələrin işlənməsi bir çox faktorlardan asılıdır.

6. Xüsusiləşən əlavələr aşağıdakı tələbləri ödəməlidir: a) əlavəli söz və əlavə eyni sintaktik funksiyanı yerinə yetirməlidir; b) əlavəli söz və əlavə eyni və yaxud müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilər; c) əlavəli söz və əlavə bir-birinə yaxın və yaxud distant vəziyyətdə ola bilər.

7. İfadə etdikləri mənalara görə əlavənin aşağıdakı növlərini göstərmək olar: 1) adlandırma; 2) müəyyənləşdirmə; 3) aydınlaşdırma; 4) aid etmə; 5) dəqiqləşdirmə; 6) parafraz; 7) daxiletmə.

8. Əlavənin işlənməsi kortəbii surətdə baş vermir. Əlavənin işlənməsi danışan və dinləyənin fon bilikləri əsasında baş verir. Danışan o zaman əlavədən istifadə edir ki, onun əlavəli söz haqqında ötürdüyü informasiya dinləyənin başa düşəcəyi qədər deyil. Məhz buna görə də əlavənin işlədilməsini düzgün müəyyənləşdirmək üçün onun mətn (diskurs) səviyyəsindəki rolunu nəzərə almaq lazımdır. Hər bir halda bu və ya digər əlavənin işlənməsi danışan və dinləyənin biliklərinə əsaslanır.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müxtəlif elmi məcmuələrdə çap olunmuş aşağıdakı məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır:

1. Qeyri-dil universitetlərində ingilis dilinin tədrisinə dair // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu, Elmi axtarışlar, XXXIII, Bakı: Səda, 2007, s.204-206
2. İngilis dili dərslərində iqtisadi terminlərin öyrənilməsinə dair // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu, Elmi axtarışlar, XXXIII, Bakı: Səda, 2007, s.209-210
3. İqtisadi ingilis dilinin tədrisinə dair // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu, Elmi axtarışlar, IV, Bakı: Səda, 2010, s.115-117
4. Xarici dil dərslərində tələbələrin şifahi nitqinin inkişafı haqqında // Bakı Avrasiya Universiteti, Elmi-nəzəri jurnal, Sivilizasiya, Bakı, 2013, s.80-85
5. Müasir ingilis dilində əlavənin ikinci dərəcəli cümlə üzvləri sistemində yeri: müxtəlif baxışlar // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi xəbərlər, №1, Bakı, 2015, s.145-151
6. Zəif, güclü xüsusiləşən əlavələr və onların işlənməsi // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və ədəbiyyat, №2, Bakı, 2015, s.66-70

7. Xüsusiləşən əlavələr və dəqiqləşdirici cümlə üzvləri // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi xəbərlər, №3, Bakı, 2015, s.85-91
8. Müasir ingilis dilində əlavələrin sintaktik, semantik və praqmatik-koqnitiv xüsusiyyətləri // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və ədəbiyyat, №4, Bakı, 2015, s. 200-209
9. Müasir ingilis dilində xüsusiləşən əlavələr və onların işlənmə xüsusiyyətləri / Qafqaz Universiteti, Gənc tədqiqatçıların III Beynəlxalq Elmi Konfransı, Materiallar, II kitab, 17-18 aprel 2015-ci il, Bakı, Azərbaycan, s.1136-1137
10. Əlavələrin xüsusiləşməsində durğu işarələrinin rolu / Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Dillər Universiteti, “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” Respublika elmi-praktik konfransın materialları, Bakı, 4-5 may 2015-ci il, s.178-181
11. Structural-syntactic features of undetached appositions in modern English // Canadian Center of Science and Education, International Journal of English Linguistics, Vol. №3, June 2015, p.165-171

КОГНИТИВНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРИЛОЖЕНИЯ (на материале английского языка)

Резюме

Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновываются актуальность темы, ее научная новизна, определяются цель и задачи, предмет и объект, теоретическое и практическое значение, методы, апробация и структура диссертации.

В первой главе под названием «*Место приложения в системе членов предложения в современном английском языке*» состоит из четырех параграфов. В этой главе в основном рассматриваются следующие вопросы: 1) место приложения в системе членов предложения и его лингвистический статус; 2) необособленное приложение и его синтаксические особенности; 3) обособленное приложение и его специфические особенности; 4) специфические особенности обособленных приложений и уточняющих членов предложения.

Связь между необособленным приложением и словом, к которому оно относится, является аппозитивной.

В зависимости от цели отправителя обособленное приложение может быть слабым и сильным. Слабое обособленное приложение отделяется на письме запятой, а сильное обособленное приложение – тире, двоеточием, точкой с запятой и точкой.

Во второй главе под названием «*Синтаксические, семантические и прагматико-когнитивные особенности приложения*» рассматриваются следующие проблемы: а) способы выражения приложения; б) семантические особенности приложения; в) прагматико-когнитивные особенности приложения. Практически все члены предложения имеют приложение. В работе выделяются следующие семантические признаки: название, обозначение, приписывание, включение, идентификация, определение, преобразование.

В заключении обобщаются результаты исследования.

COGNITIVE-SEMANTIC ANALYSIS OF THE APPPOSITIONS
(on the materials of English)

Summary

The thesis consists of introduction, two chapters, conclusion and bibliography.

The introduction substantiates the topicality of the theme, represents the object and subject matter of the investigation, defines the research methods, its theoretical and practical significance, formulates the main points set forward for the defense, and describes its approbation and structure.

The first chapter titled *“The place of the apposition in the system of parts of the sentence in modern English”* consists of four paragraphs. The following issues are highlighted: 1) the place of the apposition in the system of the parts of the sentence and its linguistic nature; 2) the non-detached apposition and its syntactic peculiarities; 3) detached appositions and their specific features; 4) the specific features of detached appositions and appended parts of the sentence.

The relation between non-detached apposition and the word it belongs is coordination (appositive).

Depending on the aim of the sender detached apposition may be: weak and strong. Weak detached apposition is separated from its head word by a comma, but strong detached apposition – by a dash, colon, semicolon, full stop.

The second chapter entitled *“The syntactic, semantic and pragmatic-cognitive features of the appositions”* deals with the following issues: a) ways of expressing the apposition of the parts of the sentences; b) semantic features of the appositions; c) pragmatic-cognitive peculiarities of the apposition. Practically, all the parts of the sentence may have apposition. The following semantic relationships between the appositives are distinguished: appellation, designation, identification, reformation, attribution, inclusion, determination.

The conclusion summarizes the basic results of the thesis.

Çapa imzalanıb: 15.03.2018
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

“Mütərcim” Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

НАРГИЗ НАЗИМ ГЫЗЫ МУРАДОВА

КОГНИТИВНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРИЛОЖЕНИЯ
(на материале английского языка)

5708.01 – Германские языки

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2018